

راه کارهای مقابله با آسیب های فضای مجازی و شبکه های اجتماعی بر خانواده های ایرانی

سیما وثوقی اصل^۱، الهه قلعه نوی^۲

^۱مجتمع فنی و مهندسی اسفراین (نویسنده مسئول)

^۲سازمان آموزش و پرورش ناحیه ۷ مشهد

چکیده

فضای مجازی یک مفهوم فردی و همچنین بین المللی است که یک فناوری دیجیتال گسترده و به هم پیوسته را توصیف می کند. ظهور تکنولوژی های نوین ارتباطی در عصر حاضر به همراه تحولاتی که در فضای مجازی بوجود آمده است، بسیاری از کارکردهای خانواده ها را دچار اختلال کرده است. در مباحث آسیب شناختی نهاد خانواده، یکی از محورهای مهم بررسی آسیب های ناشی از تحولات خانواده است. تحولاتی که خود منشأ بروز دگرگونی هایی عمیق و اساسی در نوع روابط و ارزش های خانوادگی می باشند. بسیاری از این تحولات و دگرگونی ها از بیرون، بر خانواده تحمیل می شود. هرگونه عفلت و بی توجهی نسبت به استفاده از فضای مجازی و شبکه های اجتماعی، آسیب ها و صدمه های خطرناکی را متوجه بنیان خانواده خواهد نمود. جامعه ایران نیز از این آسیب های فضای مجازی و شبکه های اجتماعی مستثنی نبوده و نخواهد بود. به همین دلیل با وجود همه تمهیدات اتخاذ شده و اقدامات انجام شده در عرصه های سیاست گذاری و اجرایی امروز شاهد شرایطی در کشور هستیم که ایجاب می کند به این موضوع توجه بیشتر شود. این پژوهش به پیشنهاد راهکارهای برای مقابله با آسیب های فضای مجازی و شبکه های اجتماعی در خانواده ایرانی می پردازد.

واژه های کلیدی: آسیب، فضای مجازی، خانواده ایرانی، شبکه اجتماعی

۱. مقدمه

خانواده یکی از مهمترین نهاد های جامعه و شکل دهنده ی شخصیت آدمی است. مطلوبیت، رضایت، خشنودی، کیفیت و کارکرد بهینه خانواده، عامل بسیار تاثیر گذاری در شکوفایی، رشد و پیشرفت اعضای خانواده است. خانواده اولین بافتی است که فرزندان در آن فکر، احساس و رفتار میکنند، یاد میگیرند و رشد می یابند. در فرهنگ لغت وبستر، خانواده یک واحد زیستی، اجتماعی و بنیادی در جامعه است که از دو یا چند نفر بزرگسال تشکیل شده است که باهم زندگی میکنند و در زمینه مراقبت و تربیت فرزندان (چه فرزندان زیستی چه فرزند خنده ها) با یکدیگر همکاری دارند. [۱] ظهور فناوری های نوین ارتباطی در عصر حاضر به همراه تحولاتی که در فضای مجازی به وجود آمده است، بسیاری از کارکردهای خانواده ها را دچار اختلال کرده است. [۲]. از زمانی که اینترنت وارد فضای زندگی انسان شده تا به امروز علی رغم تمام محاسن و مزایای آن یکسری دغدغه و نگرانی ها بر خانواده ها تحمیل شده است. [۳].

فضای مجازی شبکه های اجتماعی اینترنتی یکی از مهم ترین ابزارها برای نمود یافتن اثرات جهانی شدن است. این فضای مجازی عرصه وسیعی از اطلاعات و نموده های مختلف معنایی را ایجاد می کند. افراد در مواجهه با این فضا و تکرر منابع در ساخت هویت، دچار تعلیق (به معنی معلق بودن و سردرگمی) می شوند. [۴]

شبکه ی اینترنت در کنار مزایای بسیار، معایبی نیز دارد که عدم آشنایی کامل با فضای مجازی می تواند آسیب هایی را برای خانواده ها به بار آورد. این مقاله درصدد آن است تا برخی از معایب و تهدیدات موجود در اینترنت و شبکه های اجتماعی مجازی را معرفی و راهکارهایی جهت پیشگیری و کاهش این گونه آسیب های نو پدید ارایه نماید. [۵] امروزه تلفن همراه، به عنوان یکی از مظاهر فناوری ارتباطی نوین، در زندگی فردی و اجتماعی بشر جایگاهی قدرتمند دارد و جزء لاینفک مناسبات روزمره محسوب می شود؛ به طوری که میتوان ادعا کرد برای بسیاری از افراد زندگی بدون آن امکان پذیر نیست یا دست کم مطلوبیتی ندارد. نفوذ کاربرد تلفن همراه در شئون زندگی، پدیده ای جهانی است و در جامعه ما، با وجود فروکش کردن تب اولیه استفاده از آن، مقبولیتش به حدی رسیده است که مضرات جدی و اساسی این فناوری مدرن را مخفی و نادیده نگه میدارد. [۶]

فضای مجازی یک مفهوم فردی و همچنین بین المللی است که یک فناوری دیجیتال گسترده و به هم پیوسته را توصیف می کند. این اصطلاح از داستان های علمی و هنری وارد فرهنگ عامه شد، اما اکنون توسط استراتژیست های فناوری، متخصصان امنیتی، رهبران دولت، ارتش و صنعت و کارآفرینان برای توصیف حوزه محیط جهانی فناوری استفاده می شود. برخی دیگر فضای مجازی را فقط یک محیط مفهومی می دانند که در آن ارتباط از طریق شبکه های رایانه ای اتفاق می افتد.

آسیب های اجتماعی، طبق تعریف، به هر رفتاری گفته می شود که بر خلاف هنجارها و فرم های اجتماعی از فرد سر زده و کارکرد وی را مختل کرده و به تبع آن کارکرد خانواده و جامعه را تحت شعاع قرار دهد و یا هر نوع عمل فردی یا جمعی اطلاع می شود که در چارچوب اصول اخلاقی و قواعد هاد جامعه قرار نمی گیرد و در نتیجه با منع قانونی و یا قبح اخلاقی و اجتماعی روبرو می گردد. با نگاهی به این تعریف، می توان به ابعاد وسیع و گسترده و سیر رو به رشد آسیب های اجتماعی پی برد. [۷]

با ورود تکنولوژی و وسایل ارتباط جمعی در خانواده ها، ارزش های اجتماعی خانواده ها تحت تأثیر قرار گرفته و موجب شده تا شاهد تغییراتی در رفتار و گفتار و گفتمان نسل جوان باشیم. شبکه های اجتماعی مجازی و اینترنت مهم ترین این تکنولوژی ها میباشد که در دنیای امروز ما به گونه ای نفوذ کرده است که نمیتوان زندگی بدون آن را تصور کرد، اما همین فضا آسیب های متعددی را با خود به دنبال داشته است که یکی از اصلی ترین این آسیب ها، در محیط خانواده و تغییر سبک زندگی و شکستن مرز باورها و ارزش ها است. [۸] شبکه های اجتماعی مجازی نسل جدیدی از فضای روابط اجتماعی هستند که با اینکه عمر خیلی زیادی ندارند، توانسته اند به خوبی در زندگی مردم جا باز کنند. مردم بسیاری در سنین مختلف و از گروه های اجتماعی متفاوت در شبکه های اجتماعی مجازی کنار هم آمده اند و از فاصله های بسیار دور در دنیای واقعی، از طریق شبکه های اجتماعی با هم ارتباط برقرار می کنند. شبکه های اجتماعی نقش پررنگی در دنیای امروز دارند و نمی توان آن ها را

نادیده گرفت. این سایت ها بر ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی افراد و در سطح کشورها و حتی بین الملل تاثیر گذارند و به همین دلیل در حال گسترش هستند و در آینده نقش به مراتب بیشتر و مهم تری را در زندگی بازی خواهند کرد.[۸]

۲. تحلیل کوتاه وضعیت موجود مرتبط با موضوع

خانواده از دید جوامع انسانی یک واحد اجتماعی، ناشی از ازدواج یک زن و مرد که فرزندان پدید آمده از آنها آن را تکمیل می کنند باشند و یا می توان گروهی از افراد باشد که با یکدیگر از طریق هم خونی، تمایل سببی، و یا مکان زندگی مشترک همراه با هدف و منافع مشترک زیر سقفی گرد هم می آیند و با هم وابستگی دارند. خانواده در بیشتر جوامع، نهاد اصلی جامعه پذیری کودکان است. [۹]

امروزه خانواده های ایرانی در سبد فرهنگی خود مواجه با شبکه های ماهواره ای، فضای مجازی، رسانه های مدرن هستند که هر کدام به نوبه خود بخشی از فرآیند تاثیرگذاری در خانواده را هدف قرار گرفته اند. بعضی از شبکه های ماهواره ای به طور تخصصی تمام تمرکز خود را بر مقوله خانواده گذاشته و پیام مشترک برنامه های این شبکه ها عبارتند از: ترویج خانواده های بی سامان و گسیخته در مقابل ساختار خانواده، ترویج فرهنگ هم باشیم به جای ازدواج و عادی جلوه دادن سقط جنین برای دختران بوده است. پیامد هایی که مخاطبان ایرانی در برنامه های شبکه های ماهواره ای و اجتماعی با آن مواجه هستند دغدغه های بسیاری را برای جامعه کارشناسی ایجاد کرده است. [۱۰]

گسترش استفاده از اینترنت و فضای مجازی در تعاملات روزمره منجر به ایجاد تغییر در زندگی روزمره افراد به ویژه قشر جوان شده است. جاذبه های این فضا منجر شده افراد ساعات زیادی از روز خود را در این فضا گذرانده و تعاملات در این فضا را جایگزین تعاملات به اعضای خانواده و همسالان خود نهد. با پیشرفت و گسترش صنعت ارتباطات در عصر حاضر که منجر به پیدایش شبکه ارتباطی و اطلاعاتی گسترده اینترنت شد، سرعت و حجم ارتباطات و اطلاعات مردمی در سطح جهان افزایش یافت و گروه ها و شبکه های اجتماعی جدیدی در فضای آن شکل گرفت که ماهیت آن با شبکه های اجتماعی گذشته که در فضای حقیقی تشکیل میشد، متفاوت بود. این شبکه های اجتماعی که از آن به شبکه های اجتماعی مجازی^۱ تعبیر میشود، سابقه چندان طولانی ندارند و نخستین شبکه های اجتماعی مجازی در سال ۱۹۹۷ آغاز به کار کرد. سایت های شبکه های اجتماعی، مبتنی بر وب هستند که با اتصال مردم یا گروه ها به یکدیگر سبب به اشتراک گذاری اطلاعات از طریق اینترنت میشوند [۱۱] درواقع سایتهای شبکه های اجتماعی مجازی از بسترهای نرم افزاری وب هستند. این شبکه ها به افراد اجازه میدهند تا روابط اجتماعی خود را به طور مجازی ممکن سازند، به طوریکه بدون نیاز به حضور در جمع یا موقعیت موردنظرشان، امکان برقراری ارتباط را داشته باشند. میتوانند برای مسائل کاری، روابط احساسی، شناسایی افراد با ویژگی ها و علاقه مندیهای مشابه خود، تفریح و سرگرمی و به اشتراک گذاری عالبی مانند موسیقی، ورزش، هنر یا سیاست مورد استفاده قرار گیرند. شبکه های اجتماعی مجازی را به عنوان یکی از جدیدترین فناوری های ارتباطی ارائه دهندگان فضای جهانی در حوزه های متعدد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، که به کاربران برای حفظ روابط اجتماعی موجود، پیدا کردن دوستان جدید، تغییر و تکامل سایت ها و شریک و سهیم شدن در تجربه ها کمک میکنند و زمینه عضویت، فعالیت و مشارکت هدفمند کاربران را فراهم میآورند، دانسته است. فعالیت مداوم در این شبکه ها جدای از محاسنی که دارد، آسیب هایی را نیز به همراه دارد که سلامت روان افراد را تحت تأثیر قرار می دهد. گی، کروچر و بوریج سلامت روانی را استعداد روان برای هماهنگی، خوب و مؤثر کار کردن، در موقعیت های دشوار انعطاف پذیر بودن و برای ارزیابی خود تعادل داشتن تعریف کرده اند. [۱۲]

از مهم ترین تاثیرات اینترنت در زندگی روزمره مردم می توان به تغییر در نحو برقرار ارتباط اشاره کرد البته این تغییرات تا اندازه زیادی مثبت بوده است و برای مثال باعث شده اعضای یک خانواده که فرزندشان در کشور دیگری زندگی می کنند به راحتی بتوانند با او ارتباط برقرار کنند و حتی تصویر او را در آن واحد ببینند. اما در بخش دیگر همین روابط اینترنتی و ابزار

^۱virtual social networks

های مرتبط مشکلاتی را به هم همراه داشته و برخی تاثیرات منفی ناشی از حضور در همین ابزارهای اجتماعی آنلاین روی خانواده ها باقی مانده است. در عین حال باید اعتراف کرد که برقراری ارتباط سریع و ایمن با کسی که در نقطه دیگری از کره زمین قرار گرفته است بسیار مفید محسوب می شود. [۱۰]

۳. پیشنهادات و راهکارها

خانواده ها با توجه به وجود گستردگی و تنوع ارتباطی بالا در شبکه های مجازی و تاثیرات آن ها، با تخصیص زمان و برنامه-ریزی مناسب تلاش نمایند بر میزان ارتباط ابزار علاقه و صمیمیت با همدیگر افزوده، تا اعضای خانواده این حس را در خانواده تجربه نمایند، نه در فضای مجازی. [۱۳]

خانواده ها تلاش نمایند، صمیمت و احساس قربت و نزدیکی را در میان اعضای خانواده گسترش داده تا اعضای خانواده برای به دست آوردن این احساس و صمیمیت به فضای مجازی پناه نبرند. [۱۴]

با استفاده از امکانات دانشگاه ها، حوزه های علمیه و ظرفیت مدارس، مساجد و شبکه های تبلیغی اعم از روحانیون، ائمه جماعات و اساتید دانشگاه ها و حضور در این محیط ها، عضویت در گروه ها و کانال های فاقد چارچوب و بی ضابطه شبکه های مجازی را کاهش داده و از آسیب های درون خانواده ها جلوگیری نمایند.

برنامه سازان و تولید کنندگان محتوا نیاز مخاطبان خود را به طور دقیق شناسایی کرده و ضمن آگاه سازی خانواده ها نسبت به تاثیر سوء محتوای غیر اخلاقی شبکه های مجازی، اقدام به تولید و نشر محتوای مناسب در این فضا نمایند.

با توجه به اینکه بیشتر استفاده کنندگان از فضای مجازی، نوجوانان و جوانان هستند، فرهنگ سازی برای کاهش پیامدهای آن، ضروری است؛ از این رو اطلاع رسانی و آموزش نحوه استفاده صحیح از این فن آوری، می تواند مؤثر واقع شود.

استفاده از ظرفیت هایی همچون رسانه های دیداری و شنیداری، روزنامه ها، مجلات، نشریات و... برای نهادینه شدن فرهنگ سایبری در خانواده ها بیشتر شود.

جلسات آموزشی از سوی نهاد های فرهنگی استان، به منظور اطلاع رسانی و آشنا نمودن والدین به فن آوری های جدید؛ به ویژه اینترنت و شبکه های اجتماعی مجازی برگزار شود.

کلاس های آموزشی در مدارس استان، جهت آگاهی دادن به نوجوانان و جوانان رد مورد مزایا و معایب فن آوری های جدید و نحوه ی استفاده ی صحیح از آنها برگزار گردد.

قوانین سخت گیرانه جهت برخورد با مجرمان اینترنتی و اجرایی نمودن این قوانین وضع گردد.

آگاهی و هوشیاری بیشتر پلیس سایبری در م ورد انواع جدید جرایم رایانه ای و اقدام در جهت نا کارآمد کردن دسیسه های دشمنان در این زمینه انجام گیرد.

برنامه های آموزنده از سوی فرهنگ و ارشاد اسلامی از رادیو و تلویزیون، جهت افزایش آگاهی خانواده ها در خصوص خطرات ناشی از استفاده از اینترنت پخش گردد.

والدین، اوقات بیشتری را با فرزندان خود در فضای بیرون از خانه سپری کنند؛ طوری که فرزندان از نظر عاطفی، احساس خلأ نکنند و جهت جبران این کمبود به فضای مجازی پناه نبرند.

از آسیب های اینترنت تنها بودن فرزندان در دنیای مجازی است، همان طور که خانواده حساسیت ویژه ای در تنها بودن دختر و پسر نوجوان در محیط بیرون از خانه دارند، دقیقاً همان حساسیت را باید در فضای مجازی هم داشته باشند. و نگذارند.

نوجوانان به تنهایی وارد دنیای مجازی شوند و برای عدم برانگیختن حساسیت نوجوانان در کنترل ایشان، میتواند رایانه را در فضای باز و جلوی چشم اعضای خانواده بگذارند و استفاده از رایانه باید همگانی باشد. هرچند بعضی از نرم افزارها برای پنهان

نگهداشتن اطلاعات و پوشه های شخص وجود دارد. اگر خانواده ها آگاهی کافی داشته باشند. می توانند این موارد را هم کنترل نمایند، البته در خانواده باید صمیمیت حفظ شود به طوری که فرزند حس نکند پدر و مادرش نقش پلیس در خانه دارند.

فرزندان از کودکی به والدین خود اعتماد دارند، پدر و مادر خود را قبول دارند و حرفهای خصوصی خود را به ایشان میگویند این والدین هستند که با برخی اعمال ناصحیح جلب اعتماد از فرزندان خود میکنند. عدم درک صحیح کودک در صورت انجام خطا و اشتباه، سرکوفت زدن به کودک در صورت انجام خطا، مطرح کردن خطای کودکان در بین فامیل و دوستان کودک، مقایسه نابجای کودک با هم سن و سالان دوست و فامیل و احترام نگذاشتن به شخصیت کودک در اجتماع همه و همه باعث جلب اعتماد فرزندان از والدین میشود و در این صورت به والدین خود اعتماد نمی کنند. و بهترین راه در امان ماندن از سرزنش های والدین نگهداشتن یا حتی دروغ گفتن میدانند، به دلایل مختلفی نوجوانان ممکن است دچار خطا و اشتباه در فضای مجازی شوند، فرزند باید به پدر و مادر خود اعتماد داشته باشند. تا در صورت بروز لغزش به اطلاع والدین برسانند تا از آسیب های احتمالی بعدی جلوگیری کند.

جوانان مخصوصا دختران نباید روابط در فضای مجازی را به دنیای واقعی سرایت دهند و با کسانی که هیچ سابقه آشنایی در دنیای واقعی ندارند، قرار و مدار در پارک ودانشگاه و... بگذارند. افراد سودجو به راحتی میتوانند با کشاندن افراد به مکان های مختلف از ایشان سوء استفاده نموده و آن هارا مورد آزار و اذیت قرار دهند. دختران در این مورد باید بیشتر رعایت نمایند و با اندک آشنایی به جنس مخالف اعتماد نکنند. به حرفهای عاشقانه و دلسوزانه دیگران دل نبندند تا از صدمات و لطمات غیر قابل جبران در امان باشند. که پشیمانی های بعدی سودی نخواهد داشت.

دختران به علت حضور بیشتر در منزل تمایل بیشتر برای حضور در فضای مجازی دارند و البته زمان بیشتری در اختیار، این مطلب به معنای حضور کم پسران در اینترنت نیست، به عبارتی جنس تهدیدهایی که برای دختران است با جنس تهدید پسران متفاوت است و البته آسیب برای خانواده بیشتر و این از روحیه عاطفی دختران ناشی می شود که بیشتر مورد طعمه سودجویان قرار میگیرند. لذا خانواده ها باید محدودیت هایی به صورت مستقیم و غیرمستقیم برای حضور فرزندان مخصوصا دختران در استفاده از اینترنت اعمال نمایند.

شناسایی سایتهای معتبر و تفریحی و خبری و...ذخیره آن ها در سیستم و ارائه آن سایت ها به فرزندان جهت استفاده ایشان از جستجوی بی هدف در اینترنت مانع میشود تا فرزندانمان از آسیب فضای مجازی و اتلاف وقت و جوانی در امان بمانند.

استفاده از ظرفیت هایی همچون رسانه های دیداری و شنیداری، روزنامه ها، جمالت و نشریات برای نهادینه شدن فرهنگ سایبری و بخش آگهی های آموزنده از سوی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در رادیو، تلوزیون در جهت افزایش آگاهی خانواده در خصوص خطرات ناشی از اینترنت و ساخت و پخش فیلم ها و سایل هایی با موضوع اینترنت و مزایا و معایب آن. آگاهی و هوشیاری بیشتر پلیس سایبری در مورد انواع جدید جرایم رایانه ای و احترام از جهت ناکار آمد کردن دسیسه های دشمنان در این زمینه و وضع قوانین سختگیرانه تر جهت برخورد با مجرمان جرایم اینترنتی و اجرایی نمودن این قوانین. نوجوانان باید نسبت به عدم انتشار اطلاعات و تصاویر و فیلم های شخصی خود و خانواده حساسیت داشته باشند. محل زندگی و آدرس منزل و محل کار پدر و مادر و دانشگاه و شماره تلفن و... از جمله مسائلی که نباید به فضای مجازی منتشر شوند خانواده ها باید آگاهانه با این مسایل برخورد نموده و به فرزندان خود گوشزد نمایند که به هیچ عنوان فردی نباید اطلاعات زندگی خود را بدهند تا از صدمات و لطمات برخی شیادان در امان بمانند.

در پیام حضرت آیت الله خامنه ای برای تشکیل این شورا همچنین آمده است: این شورا وظیفه دارد مرکزی به نام مرکز ملی فضای مجازی کشور ایجاد نماید تا اشراف کامل و به روز نسبت به فضای مجازی در سطح داخلی و جهانی و تصمیم گیری نسبت به نحوه ی مواجهه فعال و خردمندانه ی کشور با این موضوع از حیث سخت افزاری، نرم افزاری و محتوایی در چارچوب مصوبات و رای عالی و نظارت بر اجرای دقیق تصمیمات در همه سطوح تحقق یابد.

اینترنت محلی طرحی است که از مدت ها قبل قرار بود در کشور اجرایی شود اما تاکنون به ثمر نرسیده - بدیهی است که در صورت برقراری چنین شبکه ای، کنترل بر فضای مجازی بسیار آسان تر می شود. بنابراین انتظار می رود تا مسئولان هر چه سریع تر به برقراری این شبکه اتمام ورزند. در حال حاضر نیز شاهد حضور افراد آگاه و ارزشی در فضاهایی همچون فیسبوک هستیم که می توانند با حضور در کنار جوانان و نوجوانان که می خواهند فضای متفاوت را تجربه کنند، ضمن جلب اعتماد آنان به عنوان افرادی آگاه و مسلط به قوانین شرعی، شبهات موجود در ذهن جوانان و هم به افرادی که منحرفانه شبهه پراکنی می کنند پاسخ دهند.

۴. نتیجه گیری

فضای مجازی منظومه و دامنه ای وسیع و گسترده است که همه ابعاد زندگی را در بر می گیرد، شرایط بسیار پیچیده ای ایجاد کرده است. وجود فضای مجازی در خانواده های ایرانی و آسیب های آن را نمی توان نادیده گرفت. حذف فضای مجازی و شبکه های اجتماعی از خانواده های ایرانی امکان پذیر نمی باشد اما میتوان با راهکارهای درست و آموزش خانواده ها در استفاده از فضای مجازی و شبکه های اجتماعی آسیب های آن را به حداقل رساند.

منابع و مراجع

- [۱] ص. مسعود، ف. ز. مریم، ا. سیداحمد، ب. فاطمه، and ا. عذرا، "تدوین مدل خانواده سالم به روش پژوهش آمیخته اکتشافی."
- [۲] ج. فروزان and ع. عالیشاهی، "آسیب شناسی شبکه های ارتباطی در جامعه اطلاعاتی"، presented at the دومین کنفرانس بین المللی پژوهش در علوم رفتاری و اجتماعی، ۱۳۹۴.
- [۳] س. بردبارحقیقی and ع. حسین خانزاده، "آسیب های اجتماعی شبکه های مجازی و ماهواره"، presented at the اولین همایش ملی آسیب های اجتماعی، ۱۳۹۶.
- [۴] ث. معمار، ص. عدلی پور، and ف. خاکسار، "شبکه های اجتماعی مجازی و بحران هویت (با تأکید بر بحران هویتی ایران)"، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، vol. 1, pp. 155-176, 2013.
- [۵] ع. کریمی and ف. نارویی بیک، "آسیب های شبکه اجتماعی مجازی در خانواده های ایرانی"، presented at the اولین همایش ملی آینده پژوهی، علوم انسانی و امنیت اجتماعی، ۱۳۹۵.
- [۶] م. یاری زاده، ع. بهلولی، ف. احمدوند، and م. خورشیدی، "فضای مجازی و اثر آسیب آن در خانواده ها"، presented at the کنفرانس بین المللی مدیریت و حسابداری، ۱۳۹۵.
- [۷] س. معتمدی، "اولویت بندی آسیب ها و مسایل اجتماعی در ایران"، رفاه اجتماعی، vol. 6, pp. -, 1386.
- [۸] ز. ا. آ. اکرم and م. ب. ب. سادات، "بررسی تاثیر شبکه اجتماعی فیس بوک بر تغییر هویت فرهنگی و اجتماعی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران."
- [۹] ح. روحانی، "خانواده، سرمایه خانواده و چالش های فراروی جامعه ما"، ۱۳۸۹.

- [۱۰] ز. حسینی نقوی، ت. فرمانفرمایی، and ز. ملکی دوست، "بررسی تاثیر شبکه های مجازی بر فرهنگ خانواده شهرنشین منطقه دوتهران،" مدیریت فرهنگی، vol. 14, pp. 25-40, 2020.
- [۱۱] شهابی، محمود، بیات، and قدسی، "اهداف و انگیزه های عضویت کاربران در شبکه های اجتماعی مجازی (مطالعه ای درباره جوانان شهر تهران)،" فصلنامه مطالعات فرهنگ-ارتباطات، vol. 13, pp. 61-86, 2013.
- [۱۲] م. ایران مهر، ع. شفیع آبادی، and ا. نعیمی، "بررسی کیفی آسیب شناسی شبکه های اجتماعی مجازی بر سلامت روان دانش آموزان (از دیدگاه مشاوران مدارس)،" فرهنگ مشاوره و روان درمانی (فرهنگ مشاوره)، vol. 9, pp. -, 1397.
- [۱۳] درشتی، حنانه، ش. محمدی، and ادیبی، "تأثیر شبکه های اجتماعی مجازی بر هویت نهاد خانواده،" فصلنامه علمی، بصیرت و تربیت اسلامی، vol. 17, pp. 123-150, 2020.
- [۱۴] ح. پور، جعفر، مومنی، and علی، "تأثیر شبکه های اجتماعی مجازی بر هویت نهاد خانواده،" برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، vol. 8, pp. 33-60, 2017.